

En gård i landsbyen

En historisk-kulturgeografisk analyse

Af Aa. H. Kampp og K.-E. Frandsen

Abstract

An examination of an open-field system in a Danish village (Sønder Vestud on Mön) in 1682, mapped by the authors. The lines of reconstruction are explained, and the development of agriculture and settlement is brought up to date. Finally a single farm in the village is investigated.

Som bekendt supplerer historie og geografi ofte hinanden; undertiden er fænomener, der forlængst er historie i ét land, i mere eller mindre modificeret form nutidsfænomener i et andet land eller i en anden egn af samme land. Men mange detaljer i det recente landskab repræsenterer „dybfrossen historie“. Trevangsbruget er forlængst forsvundet i Danmark (selv om vi i Reersø har en endnu ikke helt udskiftet landsby, hvor halvdelen af arealerne blev udskiftet i 1822; 1862 ophævedes fællesskabet helt, men en del bønder har stadig jordlodder 10-12 forskellige steder). I 1862 afsluttedes udskiftningen af landsbyen Lundby på Stevns som den sidste i Danmark (Boe 1965). Men trevangsbrug findes stadig i England, hvor man fra officiel side (siden 1952) mere eller mindre kunstigt opretholder dette system i en enkelt landsby (fig. 1) (besøgt af forfatteren (K.) 1964).

„There are several fragmentary survivals of open fields in England . . . but there is only one open-field village – Laxton. That is to say, only in Laxton is the management of the cultivated land still inseparately bound up with the life of the village. It is not, as in other villages, wholly taken over by individual farmers, each working completely independently of his neighbours. That is because a considerable part – in fact, 540 acres = about 220 ha – of the farming land in Laxton is still subject to the rules of the open-field system . . . (total 165 strips; 1625: 2161 strips).

At present there are twenty-two farmers making a modest living from a system of farming that is utterly obsolete. It is only through their willing co-operation with a generous landlord that it can be preserved for the instruction and delight of its friends and admirers in this and many other countries of the world . . .

The Minister of Agriculture has acquired the estate and handed it over to the Agricultural Land Commission with the instruction . . . "to preserve the open fields, to help (its) tenants to meet the demands of the future". "The fields are to be stocked as follows: a) the wheat-field: unlimited stock from the breaking up of the field to the 20th October in the same year or such earlier date as the three foremen decide. b) the bean and clover field: unlimited stock from the breaking up of the field to the 23rd November in the same year. c) the fallow field: from the 23rd November in one year to the 8th October in the following year, twenty sheep by each tenant. No cattle or horse are allowed in this field during this period". (Chambers 1964).

Dr. Echart Dege har henledt opmærksomheden på et trevangsbrug i Tyskland, der vil forsvinde i 1968-69 som et af de sidste i Tyskland. Det drejer sig om landsbyen Schweighausen ca. 5 km sydvest for Nassau (besøgt af forf. (K.) 1967). Det ligger på en svagt bølget slette ved kilden til en lille bæk. Bortset fra en stribe eng (4,3 ha) langs bækken er landsbyen omgivet af ager til alle sider; denne omkranses igen af kommunal løvskov (ca. 170 ha). Enge findes desuden langs den østlige skovrand og i smalle ådale i skoven (ialt ca. 36 ha).

Det næsten kredsrunde agerområde (ca. 140 ha) er delt i 3 vange, hvorpå i urviserrotation dyrkes vårsæd, rodfrugter (tidligere brak til afgræsning) og vintersæd. Kun ganske få parceller falder uden for dette system (vinterbyg i vårsædmarken). Men desuden findes der en „suppleringsmark“ (Ergänzungsfeld, tidl. fællesskov, sandsynligvis græsningsskov), hvorpå bønderne dyrker de afgrøder, der ikke er plads til i trevangsbruget f. eks. majs (fig. 2, E. D. vil senere publicere detailkort over området).

På agerlandet var der oprindeligt ingen markveje; de enkelte smalle markstrimler var s-formige. 1858-61 fandt en omlægning sted under den nassauske regering: dyrkningsfællesskabet ophævedes, agerparcellerne rettedes ud, og 17 ha markveje blev anlagt, således at hver parcels ene ende stødte op til en vej.

Der er 10 egentlige bønder og 6, der driver landbrug som bierhverv.

Den største gård i landsbyen har i dag 8,8 ha i 101 parceller,

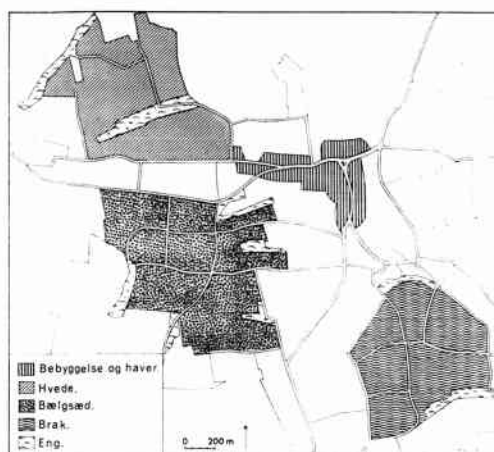

Fig. 1. Laxton, England.

Fig. 1. Laxton village, England. 1. Houses and gardens. 2. Wheat. 3. Leguminous plants. 4. Fallow. 5. Meadow.

beliggende på 77 forskellige steder; fra 1969 vil den kun have 3-4 marker. Der holdes ca. 80 rødbrøgede malkekøer, hvoraf 6 desuden anvendes som trækraft; der er 2 heste og 16 traktorer.

Trevangsbruget er også bevaret, omend ikke i sin klassiske form, i vojvodiet Bialystock i det østlige Polen (fig. 3) (besøgt af forf. (F.) 1965).

De fleste landsbyer i denne region har trevangsbrug, der i sin nuværende form er omkring 100 år gammelt. Det består af meget regulære og lange åse (op til flere kilometer). Men samtidig er det gamle trevangsbrugs væsentligste karakteristika bevaret: smalle højryggede agre, årligt skifte mellem vårsæd, vintersæd og brak, og den stærkt splittede jordfordeling samt endelig: dyrkningsfællesskabet.

Mange steder i Europa ligger landsbyens gårde endnu i klynge (som i Reersø og de foran nævnte eksempler), omgivet af bebyggelsestomme marker.

I Vesttyskland er man først i de seneste år ved at gennemføre en gennemgribende udskiftning (Flurbereinigung), f. eks. i Kaiserstuhlområdet (*Kampp* 1964); også i Frankrig er udskiftningen langtfra afsluttet, ligesom det er tilfældet i et højt udviklet landbrugsland som Nederland eller et landbrugsmæssigt mere tilbagestående som Polen.

Man har i nærværende undersøgelse prøvet at finde ud af, i hvor høj grad det historiske og geografiske kildemateriale for en tilfældig, dansk landsby tillader en detailanalyse af kulturlandskabets udvikling gennem tiderne, idet man samtidig er gået i detaljer for en enkelt gårds vedkommende. Da dyrkningsfællesskabet indførtes i Dan-

Fig. 2. Schweighausen, Tyskland.

Fig. 2. Schweighausen village, Germany. 1. Houses and gardens. 2. Spring corn. 3. Winter corn. 4. Root crops. 5. Meadow. 6. Deciduous wood. 7. Mixed crops.

mark (hvornår vides ikke), blev landsbyen en naturlig bebyggelsesform, og siden jernalderen har Danmarks befolkning i vid udstrækning været bosat i landsbyer. Hver af dem fik sit individuelle særpræg, først og fremmest bestemt af terrænforholdene. Sønder Vestud og tvillingebyen Nørre Vestud på Møn er randorienterede, idet de ligger halvt oppe på den gamle skrænt ned mod Borrelavningen, hvis første, smalle strimmel fra gammel tid hører til Vestud (fig. 4). Fire landsbyer ligger på den gamle havstok rundt om Borrelavningens gamle havbund, der nu ligger $\frac{1}{2}$ -1 m højere end i Litorinatiden (Mertz 1924).

Bebyggelsen er lagt så højt, at oversvømmelse kunne undgås selv ved højvande i den tidligere Borre Fjord, uden at den direkte forbindelse gik tabt med engene, som var så vigtige på et tidspunkt, da agerbruget vanskeligt kunne skaffe tilstrækkeligt foder til kvæget („Engen feder ageren“, nemlig med gødning). Bebyggelsen er fortrinsvis lagt, hvor terrænhældningen overstiger ca. 7 %, så at landbrugsmæssig behandling af jorden var vanskelig. Muligvis var det netop engenes beliggenhed i forhold til agerjord på højere terræn, der i første række var bestemmende for de danske landsbyers form og placering i landskabet (Kampp 1959, s. 93) måske var landsbyernes form og beliggenhed dog i nogle tilfælde bestemt efter en forudgående planlægning. Man har hævdet (Arup II, 224 f. f.), at det marksystem, vi kan iagttage i 17. årh., måske stammer fra reguleringer foretaget i 15. årh. eller senere.

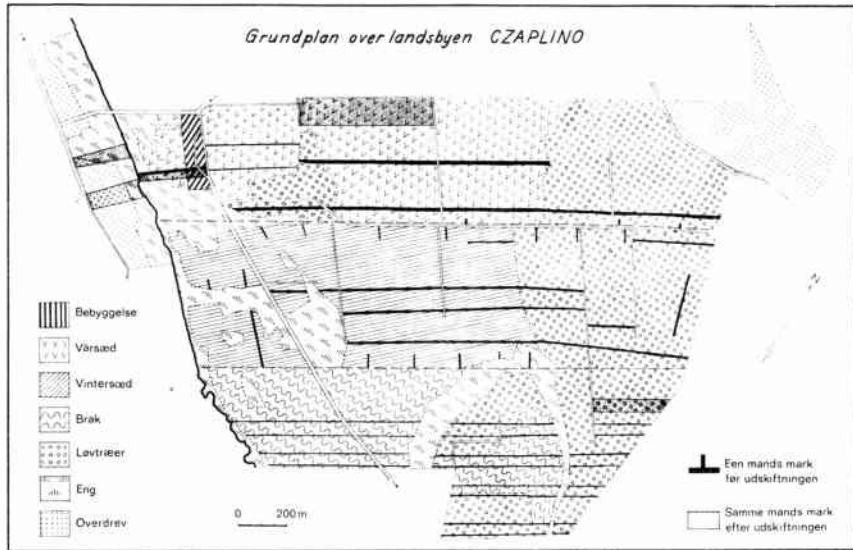

Fig. 3. Czaplino, Polen.

Fig. 3. Czaplino village, Poland. 1. Houses. 2. Spring corn. 3. Winter corn. 4. Fallow. 5. Deciduous wood. 6. Meadow. 7. Common. 8. A farmer's area before, and 9. after the exchange of strip holdings for one compact holding.

Der er en udtalt sammenhæng mellem bebyggelsesgeografi og erhvervskultur, og den selvforsynende og selvstyrende landsby var mere end nogen anden bebyggelse et integrerende led i landskabet. Da gårdens bygninger er en væsentlig del af bondens arbejdsfelt, er landsbyen et produkt af det geografiske miljø, der ikke alene har bestemt placeringen og bebyggelsesmønsteret, men også tætheden.

Navnet Vestud nævnes 1420 (*Danske Magasin* III, 46), hvor en væbner skriver sig „af Westuth“. Navnet Vestud kendes fra 1370 og Sdr. Vestud 1479 (*Trap IV*, 1955). Om årsagen til, at de to landsbyer ligger sådan klods op ad hinanden, er der gennem tiderne søgt forskellige forklaringer på; således mente *Bredahl* (1755), at de to byer oprindeligt havde været én, og i *Frederik III's Matrikel* 1664 omtales også kun én by, Vestud, hvorimod *Christian V's Matrikel* nævner begge for sig.

Der er dog mulighed for, at Sdr. Vestud oprindeligt har ligget et andet sted. Marken nord for Tryllermosen (1682: *Gammeliorde Ager*) har et forholdsvis højt fosfattal; dette kan tænkes at skyldes en gammel bebyggelse (*Christensen* 1935); samme sted er en stor mængde neolitiske stenredskaber pløjet op.

Navnet Kirkebjerg på Sønder Vestuds marker kunne, sammen

Fig. 4. Udsnit af M. 4129-30 og 4229-30. (Med tilladelse fra Geodætisk Institut).

Fig. 4. Sections of Ordnance Survey Maps 4129, 4130, 4229, and 4230.

med fund af munkesten, tydes i retning af, at der har ligget en kirke her. Bonitetskortet fra 1682 (fig. 5) kunne tyde på en anden tidligere landsbyplacering, og i 1920'erne blev en ældre stenalder urnebegravelse pløjet frem på Gammeljord. I øvrigt synes navnet, størrelsen og boniteten af Gammeliords Ager (1682) at pege i retning af, at jorden her har været dyrket meget længe (fig. 6).

I Borre kirke havde hver landsby i sognet sine faste bænkerader. Sønder Vestud havde de øverste 4 bænke, først derefter kom Borre, hvilket kunne tyde på, at Sønder Vestud oprindeligt har været kirkebyen (eller har haft en borg. Sandvig (1776) skriver, at der har været 8 herregårde på Møn, „men ere alle ødelagt“).

Ved sammenligning med tilsvarende tvillingelandsbyer andre steder i landet kan man formode, at Sønder og Nørre Vestud (nemlig vest ud fra Borre (Østerburgh (o. 1370) (*Trap IV*, 355)) er anlagt på henholdsvis nord- og sydsiden af et vandløb. Dette er nu reguleret og rørlagt og har næppe været særlig stort, men muligvis det største i denne egn og måske stort nok til at drive en skvatmølle (eller to?). Herpå tyder f. eks. navnet på den ene af landsbyens vange, Mølle-

Fig. 5. Bonitetskort over Sdr. Vestud 1682. Nr. 1 angiver højste bonitet.

Fig. 5. Site classification map of 1682. No. 1. Indicates highest quality which is particularly found near the village due to easier manuring, and perhaps also to a more favourable water balance resulting from the hydrostatic pressure in the higher land to the west.

marken (senere kaldet Mellemmarken). En ukontrollerbar kilde oplyser, at Lübeckerne ved angrebet på Borre i 1510 ødelagde omegnens møller. Løbet har dog næppe været mere rivende, end at det har mæandreret kraftigt, i hvert fald nær udløbet til Borre Fjord, således at vi måske her har forklaringen på landsbygrænsens stærkt snoede forløb med en enklave af Nørre Vestud helt omgivet af Sønder Vestud. Højdekurvernes nuværende forløb sandsynliggør dog ikke denne tanke, men højdeforholdene kan være ændret ved nedskylning af jord i forbindelse med nedskridning som følge af den landbrugsmæssige jordbehandling. Denne jordbevægelse er naturligvis kraftigere, jo større terrænhældningen er, og her er netop tale

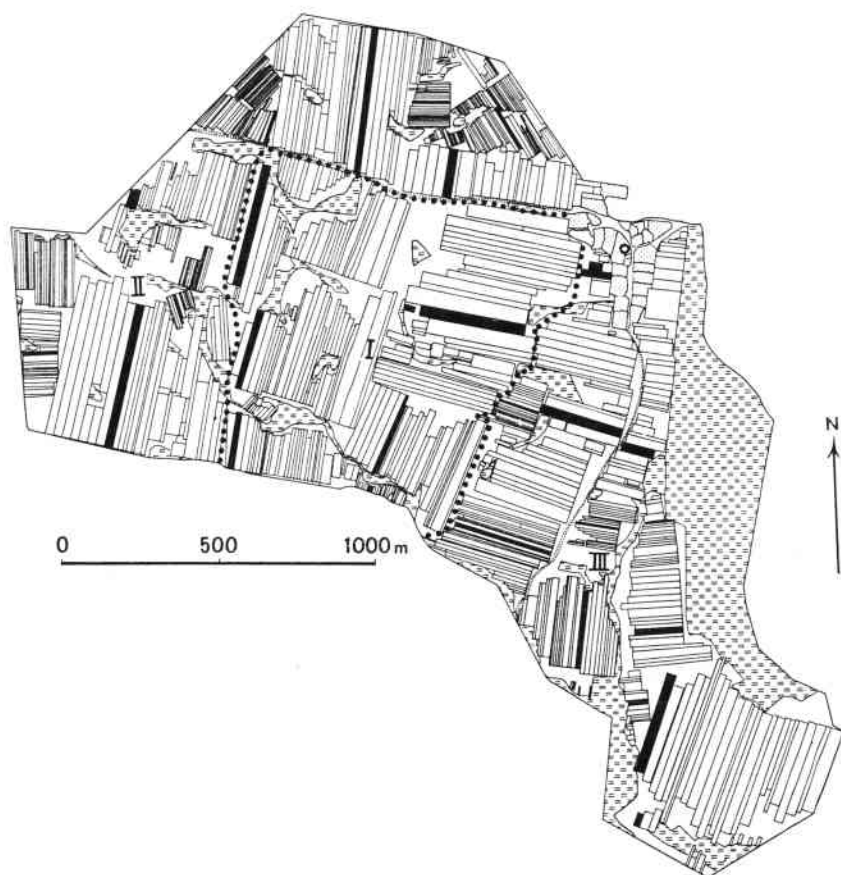

Fig. 6. Vestuds inddeling i vange, åse og agre 1682. I Lillevang, II Vestermarken, III Møllemarken (Møllemarken). De sorte agerstrimler tilhørte den nuværende Dalmosegård (cirkel på kortet angiver dens daværende plads).

Fig. 6. The enclosed fields (3), shifts (35), and strips (1076) of Sønder Vestud in 1682. I. Lillevang, II. Vestermarken, III. Møllemarken. The 38 black strips belonged to Dalmosegård (whose position at that time is indicated by a circle).

om en ret stejl banke. Disse processer må i så fald have været vidt fremskredne for over 150 år siden, eftersom forfatteren til et skrift fra 1923 (*M. P. H. Kampp* – født 1857) ved samtaler med mennesker, der er født i 1700-tallet, ikke har kunnet finde nogen forklaring på bygrænsens forløb. Gadepladsen med bypumpen har ifølge overleveringen været større, men man udvidede haverne og ændrede derved bl. a. bygrænsens forløb. (Bystævnet lå, hvor Svenskestræde støder til Sønder Vestud bygade). (Fig. 7).

Landsbyen er som nævnt et gammelt bebyggelsesmønster og er ikke længere nogen naturlig funktion af det danske landskab; den

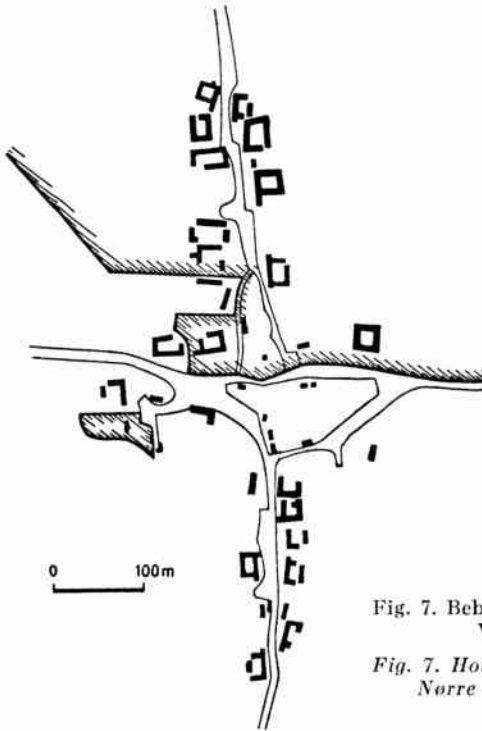

Fig. 7. Bebyggelsen i Sdr. og Nr. Vestud 1802.

Fig. 7. Houses of Sønder and Nørre Vestud in 1802.

er resterne af den økonomiske struktur, som eksisterede, da landsbyen blev anlagt, og nogle århundreder frem. Efter at en del af gårdene var flyttet ud på marken (fig. 8), ændredes landsbyens struktur gradvis, håndværkernes tal steg, og bebyggelsens karakter omprægedes efterhånden. Landsbyen er nu „serviceby“, som betjener det lokale opland. Sønderby Bryggeri og Mineralvandsfabrik er dog denne landsbyes eneste egentlige industrivirksomhed. Den blev grundlagt for over hundrede år siden på det lave terræn i Borrelavningen, men bliver fra 1968 omdannet til filéfabrik.

Ageren, trevangsbrug og fællesskab

Oprindelig ejedes jorden af bønderne selv, men i løbet af middelalderen gik den over til adelen eller kronen, så størstedelen af bønderne blev fæstere. I landsbyen var der som nævnt dyrkningsfællesskab med spredt fordeling af den enkelte mands jord, men sporene af alle ældre agre synes i denne landsby helt udslettet af senere tiders kultivering og giver sig end ikke til kende på luftfotos og har ikke hidtil kunnet påvises under grøftevolde.

Landbrugsarbejdet var planlagt til de mindste detaljer inden for landsbyfællesskabet. Byens mark var delt i vange, og hver mand

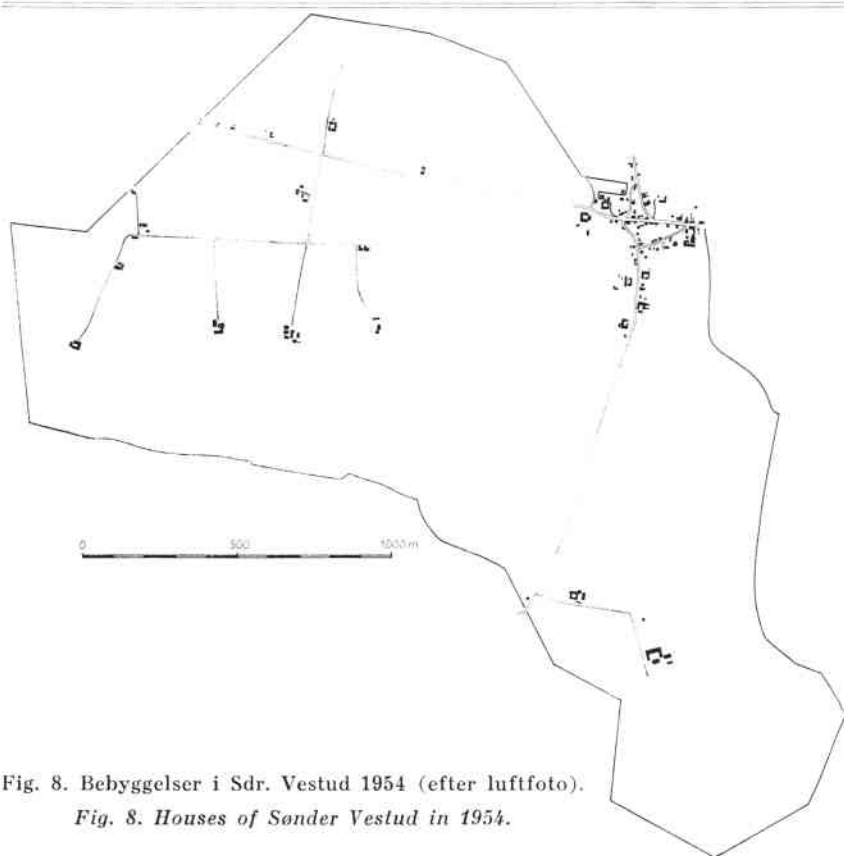

Fig. 8. Bebyggelser i Sdr. Vestud 1954 (efter luftfoto).

Fig. 8. Houses of Sønder Vestud in 1954.

skulle beså sine agre, i rugvangen med rug, i bygvangen med byg; hver slags korn var således samlet på ét sted. Mellem landsbyens agre lå det åbne land med kratgroede og sumpede strækninger, moser og enge. Her blev byens kvæg drevet ud under hyrdens bevogtning, så snart der om foråret groede lidt græs; sidst i maj blev køerne drevet ind i engene, samtidig med at svinene blev sluppet løs på overdrevet. Da det ofte kneb med at skaffe vinterfoder, blev slagtingen normalt foretaget om efteråret.

Fællesskabet bestod i fælles arbejdstid for samme arbejde samt fælles eng (og overdrev, hvor sådant fandtes). Kun tofterne lå uden for fællesskabet.

Det ældste materiale, der er tilgængeligt som grundlag for en kulturgeografisk analyse af den pågældende landsbys agerjord, stammer fra 1682, da samtlige jordstykker blev målt op og vurderet til brug for udarbejdelsen af Christian V's Matrikel. Til trods for, at kongen i brev af 28/5 1681 anbefalede at fremstille kort efter opmålingerne, synes der ikke at være fremstillet et eneste kort.

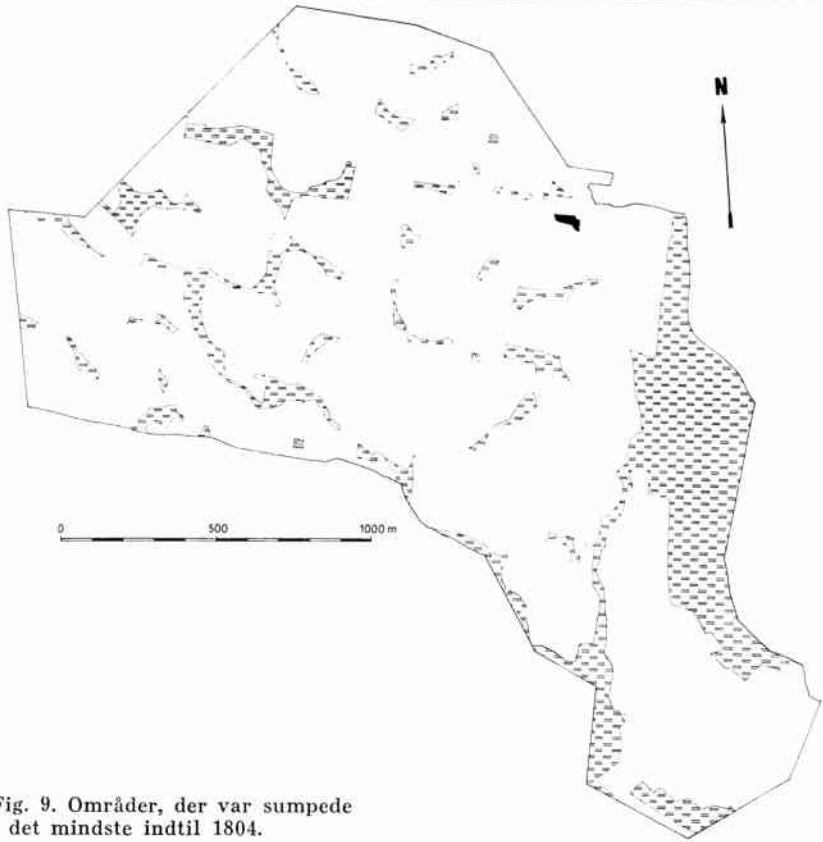

Fig. 9. Områder, der var sumpede i det mindste indtil 1804.

Fig. 9. Areas which were marshy at least until 1804. The broad band to the east was a part of the Borre Fjord in the Litorina Sea. Black: enclave of Nørre Vestud.

I *markbog nr. 343* til Christian V's Matrikel 1682 er angivet a) vangenens navne, b) åsenes navne og orientering (Ø-V eller N-S), c) hver enkelt agers ejer samt agerens længde og bredden i begge ender (målt i gamle sjællandske alen = 62,77 cm). Målene blev omsat til samme målestok som udskiftningskortet (*Original I*, 1802, 1:4000), og arealerne af de således beregnede agre blev klippet ud i millimeterpapir. Derefter blev mosaikken samlet i det i praksis eneste mulige mønster efter følgende retningslinier:

- 1) åsenes opmålingsrækkefølge er angivet i markbogen,
- 2) agrenes hoved-orienteringsretning kendes, og de enkelte agre gik stort set på tværs af højdekurverne af hensyn til overfladedræningen (se kurveplanen fig. 4).
- 3) idet man gik ud fra, at der ikke er foretaget nogen afgrøftning af sumpede arealer i Sdr. Vestud i perioden 1682-1802,

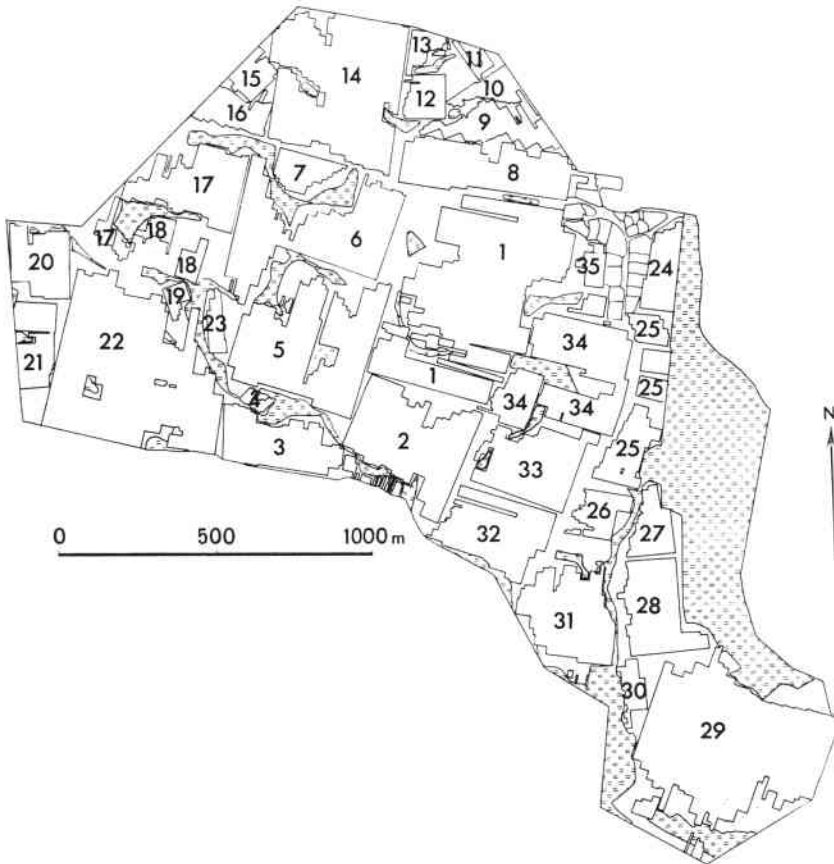

Fig. 10. Fortegnelse over åsene i Sdr. Vestud 1682. I: LILLEVANG: 1) Byeager Aas 2) Raabye Bierg 3) Skallebierge Aas 4) Skallebiergs Holm 5) Svinemose Stycker 6) Turekiers Aas 7) Nørre Turekiers Aas. II: VESTERMARKEN: 8) Byeager Aas 9) Leerbeldene Ager 10) Steilebelderne Aas 11) Skoubelderne Aas 12) Nørrebelderne Aas 13) Vesterbelderne Aas 14) Eglekiers Aas 15) Stagebierge Aas 16) Wingaars Aas 17) Brebugs Aas 18) Ouerlands Aas 19) Ouerlands Aas Sønden for Moese 20) Stenbroe Ager Aas 21) Bircke Moese Aas 22) Gammeliords Ager 23) Kragemoese Holm. III: MØLLEMARKE: 24) Tofternes Aas 25) Skarbecke Aas 26) Krommens Aas 27) Boerenes Aas 28) Bylleager Aas 29) Stertved Aas 30) Tyrensager Aas 31) Stenkille Aas 32) Kirke Bierges Aas 33) Mølle Ager Aas 34) Klædrøede Aas 35) Tofterne.

Fig. 10. Record of the 35 shifts in Sønder Vestud.

ligesom man må antage, at ingen sumpede områder er opstået i denne periode, kunne matrikelkortets sumpsignaturer antages at gælde uændret for 1682 (fig. 9); agrene måtte følgelig lægges mellem mosearealerne.

- 4) endelig var et indgående kendskab til de lokale stednavne en hjælp til kontrol af åsenes placering (fig. 10).

Landsbyen bestod i 1682 af 19 gårde samt et enkelt hus med en smule jord. Markerne var fordelt på tre vange: Lillevang, Vestermarken og Mellemmarken (Møllemarken). De tre vange var delt op på 35 skifter eller åse, og disse var igen delt i ialt 1067 agre, idet hver mand i reglen havde mindst én ager i hver ås. Inden for en ås var plovfurernes retning den samme, men ofte forskellige fra naboåsens, afhængigt af terrænforholdene. Det er indlysende, at dette betød mange praktiske vanskeligheder, både tidsmæssigt, f. eks. når redskaber skulle flyttes, eller arealmæssigt, når man hele tiden skulle passe på ikke at pløje ind over naboens agerstrimmel, og man må formode, at en vis procentdel af ageren gik tabt mellem de enkelte ejere.

Agrene blev pløjet således, at jorden hvert år væltedes ind mod agerens midte; de blev derfor højryggede (deraf muligvis navnet ås). Dels blev gennem denne metode muldlaget pløjet sammen og blev derved tykkere i de smalle bede, dels virkede furerne som afvandringskanaler. Overfladedræning ved agrenes konfiguration kendes f. eks. fra nutidens England (specielt på permanent græs), Polen, fra Hebriderne (*Kampp* 1939), fra Amerikas tropiske savanner (*Denevan*, 1964) og arkæologisk f. eks. fra Lindholm Høje.

Årsagen til de mange spredte agerstrimler må sikkert søges langt tilbage i tiden: efterhånden som man opdyrkede ny jord, skulle alle i landsbyen have del i den nye ås. Man tilstræbte at give alle lige stor andel såvel i den dårlige som i den gode jord, d. v. s. alle skulle have lige mange tønder hartkorn. Vurderingen blev fastsat af det nettoudbytte, jorden ved fornuftig brug kunne give af „hart korn“ (byg eller rug). I tønne htk. var således det areal, hvoraf der skulle svares 1 td. byg eller rug i landgilde. Efter markbogen er det muligt at rekonstruere den geografiske fordeling af den dengang anslåede bonitet (fig. 5). De bynære agre havde højere bonitet, dels på grund af gødningstilførsel, dels måske også på grund af en gunstigere vandbalance forårsaget af det hydrostatiske tryk på det højere land mod vest. Markmønstret minder en del om det typiske markmønster på Færøerne før udskiftningen i 1930'erne (*Kampp* 1967).

Til den egentlige agerjord kom så græsningsarealerne på hvilende agre (fælled) og de mange engstykker, der, som kortet viser, lå spredt mellem agrene, samt græsning i Sømosen nord for Borre. Egentlige overdrev fandtes ikke: „Synder Westud haffuer ingen oferdriffsgresning ey heller gjertzel“ (*markbog* 343).

De tre vange hvilede på skift hvert 3. år; således var i 1682 Lillevang tilsået med rug, Vestermarken med byg, og Mellemmarken var

Fig. 11. Land use map of 1682. 1. Barley, 2. Rye. 3. Fallow. 4. Closes. 5. Moor and meadow.

Fig. 11. Dyrkningsmønster for Sdr. Vestud 1682.

brakmark (fig. 11). I almindelighed var der således 9 måneder vintersæd, 6 måneder vårsæd og 21 måneder brak. Men agrene kunne være så ringe, at det ikke var nok, at de hvilede hvert 3. år; nogle af dem måtte efter at have været dyrket i 2 år ligge brak i 6 år eller endog 9 år. Det drejede sig især om de længst fra landsbyen liggende parceller, som sjældent eller måske aldrig fik gødning.

Kronen opkøbte store dele af Møn under Frederik II og Christian IV, og hele øen blev efterhånden kgl. domæne. De gamle herregårde blev nedlagt, og den kgl. administration skete fra Stege og Elmelunde hovedgårde. Sdr. Vestud hørte under den sidste, og bønderne forrettede her et ubetydeligt hoveri. I 1769 blev krongodset solgt ud fra et erklæret ønske om at fremme selvejet. Også Sdr. Vestuds bønder købte sig fri (*Danske Slotte og Herregaarde, Ny Følge, Bd. I,*

469), men af uopklarede årsager (formentlig kunne de ikke klare betalingen) måtte salget kort efter gå tilbage. I 1774 afholdtes en ny auktion, og ved denne kom Sdr. Vestud sammen med de omliggende landsbyer under den nyoprettede Nordfeld hovedgård. De kom derved til at udføre væsentlig mere hoveri end tidligere. Først omkring 1850 blev de fleste bønder selvejere, og hoveriet forsvandt. På et vist tidspunkt efter 1682 har man indskrænket det dyrkede areal, muligvis i forbindelse med hestgardens indkvartering i 1690'erne, hvor adskillige gårde på øen blev forladt (ødegårde). De ringeste jorder på dele af nuværende Gammeljord og Dalmosegård, hvor jorden er stærkt grusholdigt moræneler med mange sten (jfr. navnet Stenbro agres ås 1682), blev udlagt til overdrev. Området lå hen som permanent græs til 1804, da det i forbindelse med udskiftningen blev genopdyrket.

Udskiftningen

Ved udskiftningen 1804 bestod landsbyen af 13 gårde og 16 huse med jord, og ifølge overleveringen var der dengang overdrev på hele den i dag vestligste gårds areal samt en del af nabogårdens.

Som fig. 12 viser, har det tildels været en stjerneudskiftning, men parcellerne måtte ikke være for smalle. Længden af hovedlodden måtte ikke gerne være mere end 3-4 gange middelbredden, og der måtte ikke være mere end 1500 alen (942 m) fra bygningerne til den længst borte liggende agerjord. Hvis dette ikke kunne opnås uden en udflytning, burde en sådan finde sted. Man har derfor her, som adskillige andre steder, skilt landsbyens yderste jord fra til selvstændige udflyttergårde (blokudskiftning), i dette tilfælde 7 gårde, hvoraf de 4 blev lagt i omtrent lige linie forbundet med en kirkesti (skolesti) fra byen mod vest. Også udflyttergårdenes bygninger synes placeret efter terrænformernes detailforløb. Egentlig skulle alle landsbyens gårde have haft samme areal, men næsten hver eneste mark i det danske morænelandskab indeholder imidlertid forskellige jordbundstyper med overordentlig store bonitetsforskelle (fig. 5). De fik derfor ved udskiftningen tildelt ikke samme areal, men samme hartkorn (6 tdr. 2 skp.).

Da det århundredgamle fællesskab i landsbyen blev ophævet, mistede husmanden med lidt jord i landsbyen sin græsningsret. Husmændene fik ved udskiftningen smålodder, som ofte lå ubekvem for bønderne (fig. 12).

1682 blev Sønder Vestuds samlede landbrugsareal opgjort til 372 tdr. ld., men i 1820 var det nået op på sin nuværende størrelse, ca.

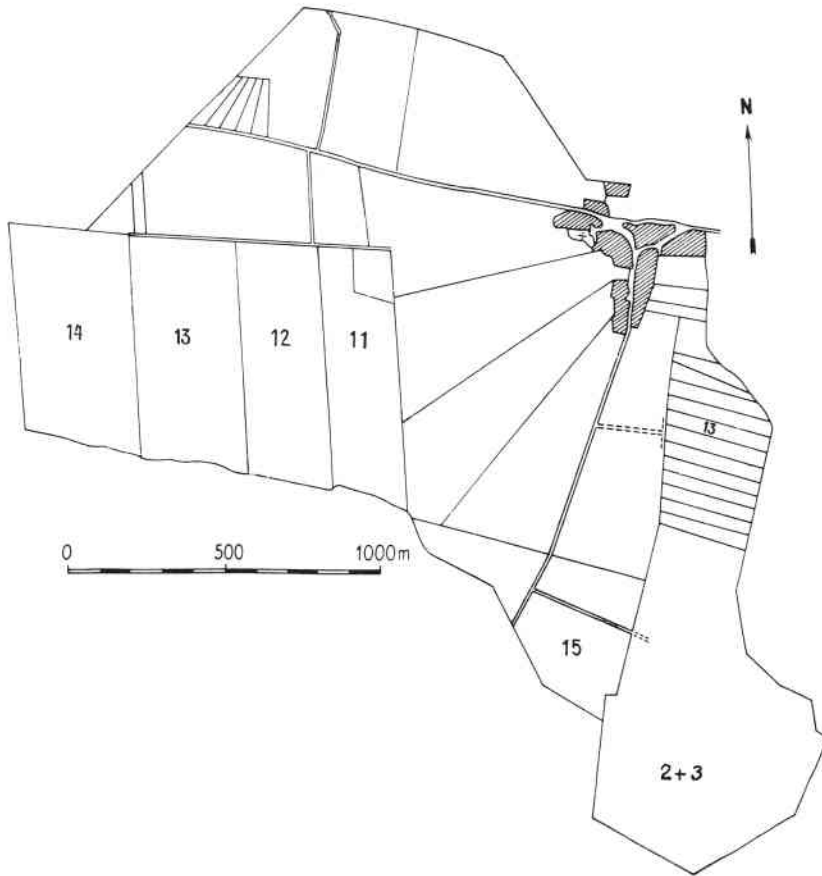

Fig. 12. Udskiftningskort.

Fig. 12. Exchange map. In 1804 the village consisted of 13 farms and 16 houses with small plots. Since the length of the main area was not allowed to be more than 3 or 4 times the mean breadth, and since there should not be more than 950 m from a farm to its farthest field, the uttermost areas were turned into outlying farms. One small-holding (11 b) was separated on paper from 11 a, but in practice it did not happen until about 1860.

500 tdr. ld., vel hovedsagelig ved dræning og opdyrkning af de mange side arealer, der lå mellem agrene.

Opløsningen af fællesskabet resulterede altså dels i udskiftning og udflytning, dels i sammenlægning af gårde, og der er sket en iøjnefaldende metamorfose af kulturlandskabet. Landsbyen ophørte at eksistere som dyrkningsmæssig og organisatorisk enhed. Den rurale bebyggelse spredtes fra de sluttede bebyggelsesklynger ud over det før beboelsestomme terræn; i hullerne i gårdrækkerne fandt nye huse plads ved bygaden. Sumpe og moradser afgrøftedes, og på de

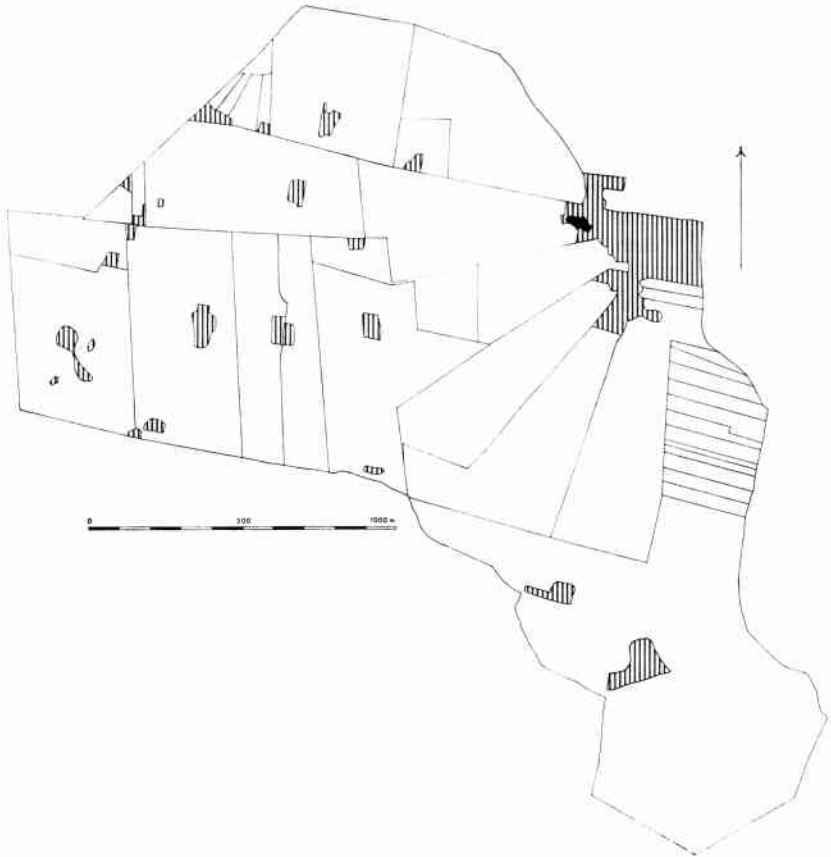

Fig. 13. Ejendomsforholdene 1966.

Fig. 13. Property conditions in 1966. No. 12 in fig. 12 was divided up into two about 1870. The small-holder movement (first half of this century) has left no mark here; the tendency is now towards the opposite direction which can be illustrated by the following: 11 a and 14 a have today one owner, and the owner of the largest farm (2 + 3) has purchased 15 a; 14 b is now run together with a farm in a neighbouring parish.

udskiftede agre blev jorden plejet som ingensinde før; landskabet endte som kultursteppe skabt ved generationers flid. Det åbne land lukkedes af talrige hegn og gærder, der bidrog stærkt til at ændre landskabets karakter. Den frihed, der fulgte med fællesskabets ophævelse, blev udnyttet på forskellig måde. I Sønder Vestud delte man først gårdenes areal i 4 marker med følgende sædskifte: 1) rug og hvede, 2) ærter, 3) byg og lidt havre, 4) brak. Den smule gødning, det ret lille kvæghold gav, blev spredt på marken, før vintersæden blev sået. I årene omkring 1820 begyndte man at dyrke vikker til kvægfoder; sukkerroeavlens begyndte 1884.

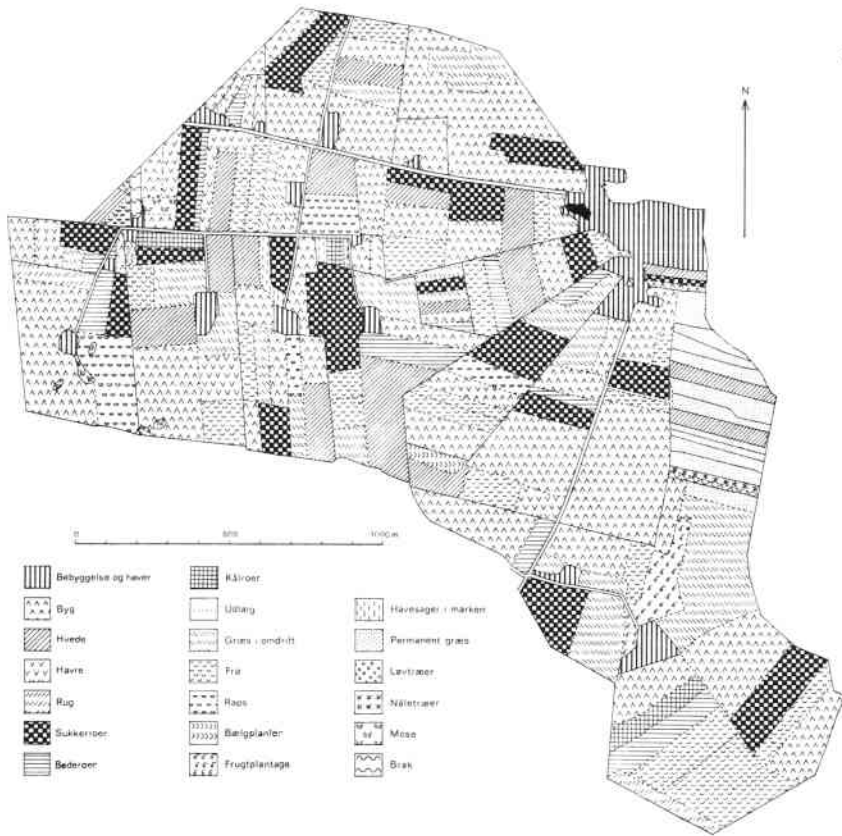

Fig. 14. Dyrkningsmønster 1966.

Fig. 14. Land use map of 1966. 1. Houses and gardens. 2. Barley. 3. Wheat. 4. Oats. 5. Rye. 6. Sugar beet. 7. Fodder beet. 8. Swedes. 9. Lay. 10. Grass in rotation. 11. Seed. 12. Rape. 13. Leguminous plants. 14. Fruit plantation. 15. Garden produce. 16. Permanent grass. 17. Deciduous trees. 18. Coniferous trees. 19. Peat bog. 20. Fallow. - Wheat and barley occupied together 71 % of the rotation area, beet 18 %. The map shows a much more complex mosaic than fig. 11, despite an increasing simplification of production with larger fields and fewer crops.

Et husmandsbrug (11b) er skilt ud fra matr. nr. 11a (antydnet på udskiftningskortet (fig. 12), men først effektueret ca. 1860); matr. nr. 12 blev omkring 1870 delt i 2. Udstykningsbevægelsen i begyndelsen af det 20 århundrede har derimod ikke sat sig spor i Sønder Vestud, men at tendensen nu går i modsat retning illustreres ved, at matr. nr. 11a og 14a i dag har fælles ejer, og at ejeren af landsbyens største gård (matr. nr. 2 + 3) har købt nabogården (15a) (fig. 13). Matr. nr. 14b drives nu sammen med en gård i nabosagnet.

For at give en oversigt over dyrkningsmønsteret i nutiden er tegnet et arealbenyttelseskort for året 1966 (fig. 14).

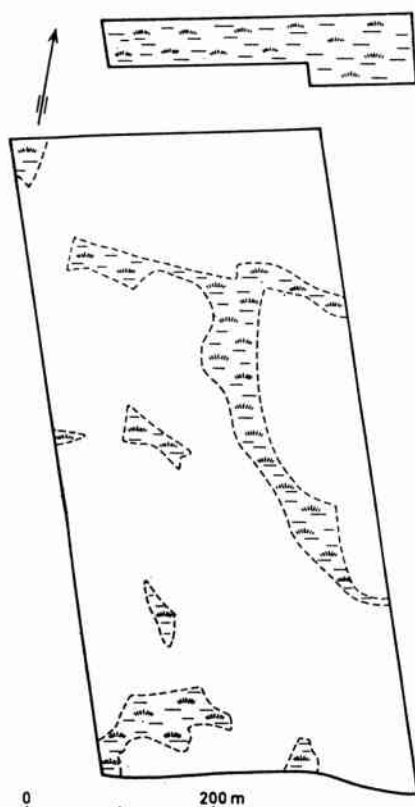

Fig. 15. Dalmosegårds sumpede arealer før udskiftningen.

Fig. 15. The marshy areas belonging to Dalmosegård before the exchange. - Extensive draining was necessary before 23,4 hectares of the farm's 25,4 hectares could be cultivated.

Hvede og byg indtog her 71 % af omdriftsarealet, bederoer (især sukkerroer til fabrik) omtrent 18 %. Desuden er frøavlsarealerne karakteristiske.

Sammenlignet med tidligere år viser dyrkningsmønsteret en stigende forenkling af produktionen med større marker og et mindre antal forskellige afgrøder og indskrænket animalsk produktion.

Dalmosegård

Studiet af den primære enhed har længe spillet en vigtig rolle i mange videnskaber. På samme måde som cellen har været et af de biologiske videnskabers centrale studieobjekter, bør man sikkert tænke på at studere den enkelte landejendom for at få fuld forståelse af landsbyen, sognet, amtet, et enkelt land eller flere. Gården er agrarlandskabets funktionelle enhed.

Den nuværende Dalmosegård lå i fællesskabstiden i landsbyen som gård nr. 12 på den med en cirkel på fig. 6 betegnede plads. Jorden ejedes fra omkring 1600 til 1769 af kronen, som bonden altså

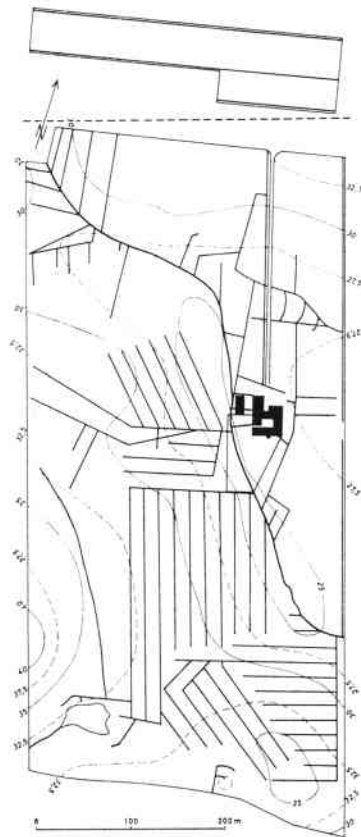

Fig. 16. Dræningskort og højdekurver.

Fig. 16. Drainage and contour lines. The drainage system reflects to some extent the soil conditions, as the most clayey fields are fully drained. The main ditch (thick line) was dug around 1804 and culverted in 1924. The regularly parallel culverted drainage ditches have been built after 1940. The approx. 250 m long curved line to the west parallel with the main ditch represents an approx. 100 year old covered drain with stones at the bottom.

var fæster under. Hans agerjord bestod i 1682 af ialt 297.353 sjællandske kvadratalen = 21,2 tdr. ld. = 11,7 ha, og den var fordelt på 38 agerstrimler, som er holdt sorte på fig. 6. Dens arealer efter udskiftning og udflytning (25,4 ha) ses på fig. 12 som matr. nr. 13 (matr. nr. ændret 1880).

Man kender navnene på gårdens fæstere fra 1660. Den nuværende ejers oldefar overtog fæstet 1804 ved udskiftningen og flyttede den til dens nuværende plads på en sydvendt skråning med dyb muldjord til have og med gode muligheder for forsyning med drikkevand og for spildevandsafløb. Hans søn købte den til selveje 1856. Den nuværende stuelænge blev bygget 1860, udbygningerne 1933-51. Der er indbygget silo i den nordre længe. Gården fik af hensyn til arbejdskørselen sin jord samlet omkring bygningerne (bortset fra englød-den) og blev arealmæssigt den tredjestørste gård i landsbyen. Hele arealet blev omgivet af grøfter eller volde, der dog nu er sløjfet så godt som overalt.

Gården blev købt til selveje 1856; samtidig blev 3 tdr. ld. mod nordvest

skilt fra til et husmandsbrug. I 1907 købte Dalmosegård jorden (men ikke bygningerne) tilbage. Fra Gammeljord blev i 1870 de nordligste 10 tdr. ld. skilt fra til husmandsbrug. Dalmosegårds ejer købte denne ejendom i 1902 og drev jorden sammen med Dalmosegård, men solgte den igen 1917. 1967 blev den solgt til den nærmestliggende gård i nabosognet (Elmelunde).

For at kunne dyrke de 23,4 ha af Dalmosegårds nuværende ialt 25,4 ha har en omfattende dræning været nødvendig. Fig. 15 viser de sumpede arealer før udskiftningen, fig. 16 dens nuværende dræningstilstand, som har muliggjort dyrkning af hele arealet undtagen mosen i det sydvestlige hjørne, hvor der endnu i dette århundrede er skåret tørv. Som en sidste rest af fællesskabet består endnu en bestemmelse om, at landsbyens fæstebønder har ret til at skære tørv i denne mose. Men der eksisterer ikke flere fæstebønder. Retten blev sidste gang udnyttet 1887-88. Søen er i færd med at gro til fra alle sider igen.

Til lavningen vest for gården, Kranemosen, blev vandet i mange år hvert forår ved opstemning af grøften ledet ud over arealet, som altså var en udpræget vandingseng.

Dræningssystemet afspejler tildels jordbundsforholdene, idet de mest lerede marker er fulldrænede, medens afvanding af de mere sandede områder har været mindre nødvendig. Afvandingssystemernes alder fremgår endvidere delvis af kortet: hovedafvandingskanalen, den tykke, uregelmæssigt forløbende linie fra nordvest mod sydøst, blev gravet omkring 1804 og lå delvis som åben grøft med græsbevoksede skrænter (gentagne gange uddybet) indtil omkring 1924, da den blev erstattet af en overdækket rørledning.

Den ældst kendte „fordækte rende“ er den, der afvander det lille, sumpede område midt i arealets vestgrænse mod sydøst, oprindeligt ud i søen. Den blev stenlagt i tiden 1855-92 på den måde, at stenpakning blev anbragt i bunden af en smal, gravet rende for derefter at blive dækket med jord. Vandet fulgte da stenpakningen, som var det en naturlig vandåre.

Nogle af de regelmæssigt parallelle, rørlagte dræningskanaler, der alle er fra efter 1940, erstatter ældre, mere ufuldstændige systemer. Alle vandledninger er i dag underjordiske og ses ikke; de er tilsammen $9\frac{1}{2}$ km lange.

Hele området neden for 25 m kurven var udyrket, men hvert forår ved opstemning kunstvandet eng langt ind i dette århundrede, og da der, samtidig med at rørene var defekte, indtrådte en voldsom regnvejrperiode i 1960, stod det under vand i flere måneder, ligesom det rimeligvis ofte var tilfældet før 1804. (1960 var nedbøren i området i august/oktober 378 mm mod normalt 169 mm).

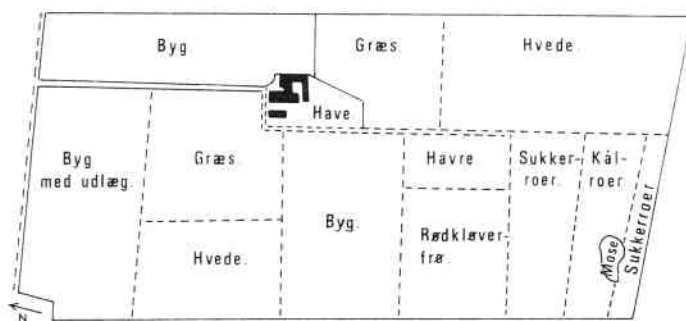

Fig. 17. Dalmosegårds driftsplan 1967.

Fig. 17. Working plan for Dalmosegård 1967. Byg = Barley; Græs = Rotation grass; Hvede = Wheat; Havre = Oats; Sukkerroer = Sugar beets; Kålroer = Swedes; Udlæg = Lay; Rødkløverfrø = Red Clover for seed; Mose = Peat bog.

Størstedelen af arealet er lermuldet moræne, kun bakken ind mod Gammeljord er temmelig sandet. De 1,8 ha eng sydøst for landsbyen er indhegnet til kvier i løsdrift. Her skar man engang tørv; nu dyrkes korn og rodfrugter på mange af naboparcellerne (fig. 14).

Indtil 1928 anvendtes et 6-mark-skifte, men så begyndte ejeren at dyrke frø; siden da findes ikke nogen fast rotation. I stedet for det stivere system tages blot de nødvendige afgrødemæssige hensyn ved planlægningen fra år til år. Gårdens driftsplaner for 1949, 1960 og 1961 er tidligere publiceret (1956, 1959, 1962 og 1965). Fig. 17 viser driftsplanen for 1967. Udlægget i den nordlige bygmark er rød-kløver og græs til afgræsning; her vil folden altså ligge de følgende år (se fig. 14). Der var ialt 8,0 ha med byg, 4,4 ha med hvede, 3,7 ha med kløvergræs, 1,5 ha frø, 3,7 ha sukkerroer, 1,0 ha havre og 1,1 ha kålroer. Til sammenligning tjener, at der i 1866 var 4,4 ha byg, 2,2 ha hvede, 2,75 ha havre, 2,2 ha ærter, 1,6 ha rug og 1,1 ha vikker; resten var brak og eng. Driftsplanen for 1966 ses på fig. 14. Der er elektrisk hegn om foldene.

Den nuværende ejers far, der bestyrede gården fra 1890, førte nøjagtigt regnskab over kornhøsten 1890-1926, i hvilket tidsrum en andels-tærskemaskine kørte fra gård til gård.

Tabel 1.

	Td. pr. td. ld.				hkg pr. td. ld.
	1890-1900	1901-10	1910-20	1920-26	1955-60
Udbytte af hvede	14	13	19	14	24
- - rug	13	12	12	14	-
- - byg	13	14	16	15	25
- - havre	16	20	19	20	25
- - sukkerroer .	?	?	?	?	175

hvortil skal bemærkes, at de 4 første kolonner repræsenterer rum-mål, den sidste vægt. For de tre første afgrøder er der nogenlunde overensstemmelse; for at bringe overensstemmelse for havrens vedkommende skal tallene i de fire første kolonner ganges med 0,85.

Tabel 2.

Husdyrhold	heste	køer	tyre	ungkvæg	svin	får
1697	8	5	0	0	5	13
1772	7	1	0	2	4	9
1776	7 (+ 3 føl)	2	0	1	4	4
1804	7	1	0	0	?	?
1866	5	8	1	4	2	10
1960	0	15	0	12	35	0

I 1960 var der 6 søer, og der blev leveret 70 slagterisvin i årets løb, 70 høns, ialt 62 kreaturenheder eller 2,5 pr. ha.

Tabel 3.

	1893-95	1896-1900	1901-05	1906-10	1911-15	1915-18	1926-27	1959-60
Gennemsnitl. antal årskøer (RDM)	ca. 13	ca. 13	ca. 14	ca. 17	ca. 18	ca. 15	13.2	12.9
mælkeydelse pr. ko (kg) .	1834	1988	2089	2556	2402	1938	2688	4039
max. ydelse pr. ko	2735		3859					4488
gennemsnitl. fedtprocent .								4.05

Medens det i 1880'erne var almindeligt, at man på gården havde 2 karle og 2 piger + i høsten 2 arbejdsmænd og 2 koner (*Dideriksen*), klares arbejdet nu af mand og kone + 1 voksen, mandlig medhjælper, fra november 1967 af mand og kone alene. Ca. 1900 købtes aflægger, 1910 selvbinder, som bruges endnu jævnsides med mejetærskeren, som blev anskaffet 1959 (udskiftet 1962 med en selvtransportabel combine i fællesskab med to naboer. I dette forhold, som bliver mere og mere almindeligt, kan man måske se spiren til en ny form for landsbyfællesskab). Siden 1937 anvendes malke-maskine, desuden traktor og de almindelige traktorredskaber.

Som bekendt varierer den økonomisk fordelagtigste størrelse af en landbrugsenhed med konjunkturerne; i de sidste par hundrede år

har man skiftevis støttet oprettelsen af småbrug og sammenlægning af brug. Disse bevægelser har, omend i relativt ringe grad, også sat sig spor i Sønder Vestud. Som foran påpeget går tendensen for tiden i retning af sammenlægning; større brug end Dalmosegård synes at klare sig bedst under de nuværende pris- og markedsforhold.

SUMMARY

A Farm in the Village

The open-field village system has totally disappeared from Denmark, but in England it is maintained (admittedly quite artificially since 1952) in Laxton (fig. 1). In Germany a few examples can be found (fig. 2), and in Poland the system is still common in certain regions (fig. 3).

It is not known when the open-field system was introduced into Denmark, but it caused that the village became the natural form of habitation, and the population of Denmark has since the Iron Age to a great extent been resident in villages. Each village acquired its own individual character, primarily determined by the nature of the ground. Sønder Vestud and its twin village Nørre Vestud are marginally situated on the slope leading down towards the old sea-bed of the Borre hollow, which now lies $\frac{1}{2}$ -1 m higher than in the Litorina Period; the western part of this hollow belongs to Vestud from time immemorial (fig. 4).

The site classification map, fig. 5, seems to show another, earlier, position of the village, and the name, the size, and the quality of Gammeliords Ager (to the west on fig. 6) indicate that the land has been cultivated for a very long time. In Borre church each village in the parish had its own pews. Sønder Vestud occupied the 4 front pews, and only then followed Borre (earlier a market town); this may indicate that Sønder Vestud originally was the church village (or had a castle).

The old village pattern has no natural functions any longer; it is only the remains of the economic structure prevailing when the village was built and which lasted some centuries (fig. 7). After a number of the farms were moved into the fields in 1804 (fig. 8), the pattern gradually changed, the number of artisans increased, and the character of the settlement was slowly modified. The village is now a service center for the surrounding area.

The land was originally owned by the farmers, but during the Middle Ages it fell into the hands of the nobility or the Crown and a large part of the farmers became tenants.

In 1682 the land was surveyed. Name, position, and size of enclosures and ridges were noted together with the name of the owner of each strip. The strips usually lay across the contour lines (for the sake of the surface drainage) between the marshy areas, and a thorough knowledge of the local place names proved useful for the check up on the position of the shifts (fig. 10).

In 1682 Sønder Vestud consisted of 19 farms and a single house with a small plot. The land was divided up into 3 enclosed fields, the fields were divided up into 35 shifts or ridges, and these were again divided up

into 1076 strips. As a rule each man had at least one strip in each shift to attain that all had equal shares of good and bad land, i. e. all should have the same amount of „hartkorn“ (old Danish measure of soil quality). The evaluation was determined by the net yield of „hart korn“, i. e. barley or rye, the soil would give when treated reasonably. 1 tønne „hartkorn“ was thus the area of which 1 tønne (Danish measure of capacity) of barley or rye should be paid in manorial dues.

The furrows of all strips in a shift pointed into the same direction, but due to the nature of the ground they often had different directions in neighbouring shifts. The 3 enclosed fields lay fallow every third year in turn, in 1682 they were sown as shown in fig. 11. In general there were 9 months winter corn, 6 months spring corn, and 21 months fallow; but the shifts far away from the village were of so poor quality (almost no manure) that they had to lie fallow for 6 or even 9 years.

During the 16th and 17th centuries the Crown bought up the entire island. In 1769 the farmers of Sønder Vestud bought back their plots; but for some unknown reasons the deal was cancelled and in 1774 they became villeins under a newly established manor, until villeinage was abolished about 1850.

Some time after 1682 the cultivated area was reduced and a considerable part of no. 13 and no. 14 in fig. 12 was laid out as a common and remained under grass till 1804, when the strip holdings were exchanged and it again was cultivated.

In 1804 the village consisted of 13 farms and 16 houses with small plots, and to comply with the regulations some of the farms had to be moved into their fields (fig. 12). The intention was that all farms should have the same acreage, but because almost every field in the Danish moraine formation contains many widely varying qualities of soil, the same amount of hartkorn was allotted to the farmers; the small-holders received small plots inconveniently placed for the farmers.

In 1682 the agricultural area of Sønder Vestud was measured to 372 tønner land (tønne land = Danish measure of land equal to about 0,55 hectares), but in 1820 it had reached its present size of 500 tønner land, mainly by draining and cultivating the marshy areas between the fields.

The dissolution of the open-field system also resulted in a change of the cultivated land, the compact holdings were enclosed by numerous fences and hedges, and the now privately owned fields were very well cared for. In Sønder Vestud the acreage of each farm was divided into 4 fields with the following rotation: 1) rye and wheat, 2) peas, 3) barley and oats, 4) fallow. Around 1820 the cultivation of vetch was started, and the growing of sugar beet began in 1884.

Dalmosegård (Dalmose Farm) — A farm unit analysis

Just as the cell is one of the central objects of study within the biological sciences, the farm is the functional unit of the agrarian landscape.

During the period of the open-field system Dalmosegård lay in the village (farm no. 12 at the encircled place of fig. 6), and in 1682 11,7 hectares of arable land distributed on 38 strips belonged to the farm. After the removal of the farm and the exchange of the strips its area was 25,4

hectares (fig. 12 no. 13). The buildings were placed on a south facing slope (fig. 16) with deep top soil for the garden and with good possibilities for drinking-water supplies and sewage discharge. The lease on the farm was redeemed in 1856; the present farm-house was built in 1860, the outhouses with the built-in silo in the years from 1933 to 1951.

The whole area below the 25 m contour line was irrigated each spring through damming and used as a meadow far into the present century.

The greater part of the area is loamy moraine, only the hill to the south-west is fairly sandy. The 1,8 hectares of meadow south of the village are fenced-in and used for free range grazing. At one time peat was cut here, now corn and root crops are grown on many of the neighbouring plots (fig. 14).

Until 1928 a 6 field-rotation was used; then the farmer began to grow seed, and the fixed rotation was replaced by free cultivation with careful planning of the crops from year to year. Fig. 17 shows the working plan for 1967; the undersown crop in the northern barley field is grass, because the fenced-in fold shall lie here in the years to come. In all 8 hectares were sown with barley, 4,4 with wheat, 3,7 with clover, 1,5 with seed, 3,7 with sugar beet, 1 with oats, and 1,1 with swedes. In 1866, by way of comparison, 4,4 hectares were sown with barley, 2,2 with wheat, 2,75 with oats, 2,2 with peas, 1,6 with rye, and 1,1 with vetch. The working plan for 1966 can be seen on fig. 14.

Table 1 shows the yield per tonde land of wheat, rye, barley, oats, and sugar beet respectively. Table 2 shows the number of horses, cows, bulls, young cattle, pigs, and sheep. Table 3 shows the average number of dairy cows (red Danish dairy breed), average milk-yield per cow, maximum yield per cow, and average fatty content.

In the 1880's 2 farm-hands and 2 maids (+ 2 labourers and 2 women during harvest time) used to work at the farm. From November 1967 all the work will be done by the farmer and his wife.

From 1900 a side-delivery reaper has been used, from 1810 a self-binder, and since 1959 a combine harvester. Milking-machine and tractor have been used since 1937.

The most profitable size of a farm varies with the trade conditions. At present bigger farms than Dalmosegård seem to have advantages over the smaller ones.

LITTERATUR:

- Arup, E. (1932): Danmarks Historie II.
Biegajło, Wl. (1962): Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa Białostockiego. Warszawa.
Boe, P. (1965): Arronderingsproblemer i landbruget. Tidsskrift for Landøkonomi 9.
Bredahl (1755): Præsteindberetning. Manuskript, Nationalmuseets bibliotek.
Chambers, J.D. (1964): Laxton, the Last English Open Field Village. London.

- Christensen, W.* (1935): Jordens Fosforsyreindhold som Indikator for tidligere Kultur og Bebyggelse. DGU II, 57.
- Danske Magasin III (1747).
- Danske Slotte og Herregaarde, Ny Følge I. (*P. Sloth Carlsen*) (1944).
- Denevan, W. M.* (1964): Ryg- og højagerbrug i Amerikas tropiske Savanner. Kulturgeografi 88.
- Dideriksen, Helene* (1875-87): Dagbog. Manuskript.
- Hastrup, F.* (1964): Danske landsbytyper. Århus.
- Kampp, Aa. H.* (1939): Om Hebriderne. Geografisk Tidsskrift.
- Kampp, Aa. H.* (1959): Landbrugsgeografiske studier over Danmark. Kulturgeografiske Skrifter nr. 6.
- Kampp, Aa. H.* (1962): The Geography of Mön. Erdkunde.
- Kampp, Aa. H.* (1964): Kaiserstuhl. Naturens Verden.
- Kampp, Aa. H.* (1965): Det rurale landskab (i Kampp og Aagesen: Det danske Kulturlandskab). København.
- Kampp, Aa. H.* (1967): Færøerne. 2. udg. København.
- Kampp, M. P. H.* (1923): Nogle Optegnelser om Landsbyen Sønderby i Borre Sogn. Stege.
- Markbog 343 til Christian V's Matrikul (1682).
- Mertz, E. L.* (1942): Oversigt over de sen- og postglaciale Niveauforandringer i Danmark. DGU II, 41.
- Sandvig, B. C.* (1776): Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse af Øen Møen. København.
- Trap: Danmark, IV.* (1955). 5. udg. København.
-